

ความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนแออัด เขตคลองเตย กรุงเทพมหานคร WELLBEING OF SLUM SINGLE MOTHERS IN KLONGTOIE DISTRICT, BANGKOK

ธวัชรรัตน์ ไหมรัตน์ไชยชาญ* อาแว มะแส

Thawanrat Mairattanachaichan, Awae Masae*

คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

School of Social and Environmental Development, National Institute of Development Administration.

*Corresponding author, e-mail: nuiandnongta@gmail.com

Received: 10 November 2020; **Revised:** 26 March 2021; **Accepted:** 31 March 2021

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาความอยู่ดีมีสุข กลวิธีการดำรงชีพเพื่อไปสู่ความอยู่ดีมีสุข และเงื่อนไขที่มีผลต่อความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาศัยอยู่ในชุมชนแออัด พาสุก (นามสมมติ) ในเขตคลองเตย กรุงเทพมหานคร วิจัยที่ใช้คือวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการสัมภาษณ์เชิงลึกกรณีศึกษาแม่เลี้ยงเดี่ยว จำนวน 18 ราย โดยแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ 1) แม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาศัยอยู่กับบุตรและญาติ 2) แม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาศัยอยู่กับบุตรเพียงลำพัง กลุ่มละ 9 ราย และผู้ให้ข้อมูลสำคัญจำนวน 12 ราย วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการจัดหมวดหมู่ การสังเคราะห์และการตีความ ผลการวิจัยพบว่า ความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยว ทั้ง 2 กลุ่ม มีองค์ประกอบหลัก 3 ประการ คือ 1) การมีทรัพย์สินเงินทองสำหรับการใช้สอยของความต้องการในการดำรงชีพและเก็บออม 2) การที่สามารถสนับสนุนให้ลูกได้รับการศึกษาในระดับสูง และ 3) การมีสุขภาพร่างกายที่แข็งแรง นอกจากนี้แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 2 ยังให้ความสำคัญกับความต้องการบุคคลที่ไว้วางใจอยู่เคียงข้าง กลวิธีการดำรงชีพของแม่เลี้ยงเดี่ยวยึดหลัก “3F” คือ 1) การต่อสู้กับนันทนาการ (Fighting) 2) มีความยืดหยุ่นในการทำงาน (Flexible) และ 3) การให้ความสำคัญกับครอบครัวและลูกที่ต้องรับผิดชอบเลี้ยงดู (Family Oriented) เงื่อนไขที่มีผลต่อความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยว คือ ด้านนโยบายภาครัฐ สภาพสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม พวกเขาไม่สามารถเข้าถึงบริการต่าง ๆ ของภาครัฐเต็มที่ และรัฐบาลไม่มีนโยบายที่จะรองรับเพื่อการพัฒนาความอยู่ดีมีสุข และขอค้นพบเพิ่มเติม คือ แม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนแออัดนี้มีพลังและความแข็งแกร่งของความเป็น “แม่เลี้ยงเดี่ยว” อันยิ่งใหญ่ที่พยายามทำทุกวิถีทางที่จะนำพาชีวิตของตนเองและครอบครัวไปสู่ความอยู่ดีมีสุขให้ได้ต่อไป

คำสำคัญ: ความอยู่ดีมีสุข แม่เลี้ยงเดี่ยว ชุมชนแออัด

Abstract

This research aimed investigate wellbeing, livelihood strategies to pursue Wellbeing and the conditions that effecting Wellbeing achievement of single mothers in Phasuk (alias) slum, Klongtoie district, Bangkok. This research was conducted following a qualitative methodology. Data were collected through in-depth interviews with 12 key informants, and 18 cases of single mothers; divided into 2 groups, 9 each;

1) single mothers living with children and relatives and 2) single mothers living only with children. Data analysis was done by means of typological analysis, synthesis, and interpretation. The resulted showed that the wellbeing of the two groups of single mothers consisted of 3 main components; 1) having property and money for living and saving, 2) being able to support their children to pursue a higher education, and 3) being physically healthy. Furthermore, the second group of single mothers also expressed the needs for support from someone trustful. Their livelihood strategies adhere to the “3F” principles: 1) Fighting, 2) Flexible, and 3) Family Oriented. Conditions affecting the wellbeing of single mothers found to be related to state policies, their social and cultural conditions, and economic conditions of their families, and the environment of the area where they lived. As there was no clear state policies or regulations to actually support single mothers, they seemed to have limited access to several government services. And further research showed that these single mothers have the great power and strength of being a “Single Mother” to try to bring them and their family wellbeing.

Keywords: Wellbeing, Single Mothers, Slum

บทนำ

การพัฒนาของประเทศไทยตามแนวทางกระแสหลัก ซึ่งเน้นการสร้างการเติบโตทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม ได้ส่งผลกระทบต่อการดำรงชีพของคนหลายกลุ่ม เช่น กลุ่มผู้ไร้แรงงาน กลุ่มชนชั้นกลาง กลุ่มผู้ด้อยโอกาสทางสังคม เป็นต้น ทำให้ต้องดิ้นรนแข่งขันกันท่ามกลางเพดานเพื่อยกระดับความอยู่ดีมีสุขภายใต้สภาพการณ์ที่ทรัพยากรมีอยู่อย่างจำกัด ด้วยเหตุนี้นักวิชาการที่สนใจงานด้านการพัฒนาสังคมเล็งเห็นปัญหาของการดำเนินการพัฒนาตามแนวกระแสหลักจึงได้เสนอแนวคิดการพัฒนาทางเลือกขึ้นมา ซึ่งให้ความสำคัญกับการพัฒนาด้านอื่น ๆ นอกเหนือจากด้านเศรษฐกิจ โดยเมื่อปี พ.ศ. 2544 ได้มีกลุ่มนักวิชาการภายใต้กลุ่มวิจัย “Research Group on Wellbeing in Developing Countries ภายใต้การนำของ Allister McGregor [1] ได้นำเสนอแนวความคิดเรื่อง “ความอยู่ดีมีสุข” ขึ้นมา และได้รับความสนใจอย่างมากซึ่งแนวคิดความอยู่ดีมีสุข (Wellbeing Concept) วางอยู่บนกรอบคิดหลัก 3 ประการ ได้แก่ 1) กรอบคิดเกี่ยวกับระบบคุณค่าและเป้าหมาย 2) กรอบคิดเกี่ยวกับทรัพยากรและการบริโภค และ 3) กรอบคิดเกี่ยวกับระบอบอภิบาลและการกระทำอย่างมีความรับผิดชอบของปัจเจก นอกจากนี้ความอยู่ดีมีสุขยังเป็นแนวคิดที่มองว่าอะไรเป็นองค์ประกอบของความสุขและการมีชีวิตที่ดีที่มนุษย์ มุ่งแสวงหา รวมทั้งกระบวนการที่จะบรรลุถึงการมีชีวิตที่ดีซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ด้าน คือ การอยู่ดีมีสุขด้านอัตวิสัย (Subjective Wellbeing) และความอยู่ดีมีสุขด้านวัตถุวิสัย (Objective Wellbeing) [1] นอกเหนือจากแนวคิดความอยู่ดีมีสุขแล้ว ยังมีแนวคิดที่มีนิยามใกล้เคียงเพียงแต่มีความแตกต่างกันบ้างเพียงเล็กน้อยได้ถูกนำเสนอขึ้นมามากหลายแนวคิด เช่น แนวคิดคุณภาพชีวิต (Quality of Life) มีนิยาม คือ ลักษณะที่ดีเด่นของบุคคลในความเป็นอยู่ [2] โดยคุณภาพชีวิตประกอบด้วย 4 มิติ คือ มิติด้านสุขภาพ มิติด้านสุขภาพจิต มิติด้านความสัมพันธ์ทางสังคม และมิติด้านสภาพแวดล้อม [3] และแนวคิดความสมดุลระหว่างสภาวะของร่างกาย (Body) และจิตใจ (Mind) หรือที่เรียกว่า Wellness [4] ที่ผ่านมานับเป็นระยะเวลากว่า 2 ทศวรรษที่ ประเทศไทยพยายามนำแนวคิดการพัฒนาแบบองค์รวม รวมทั้งพัฒนาเรื่องความอยู่ดีมีสุขมาผนวกเข้าเป็นแนวความคิดสำคัญของนโยบายการพัฒนาประเทศนับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 - 2544) ต่อเนื่องมาถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (พ.ศ. 2560 - 2564) [5-6] ซึ่งได้เสนอว่าการสร้างความอยู่ดีมีสุขจำเป็นต้องเริ่มจากระดับปัจเจกบุคคล แล้วขยายวงกว้างไปยังระดับครอบครัว ชุมชน และสถาบัน

ต่าง ๆ ไปจนถึงระดับประเทศตามลำดับ ซึ่งควรมีขอบเขตกว้าง เน้นคนเป็นศูนย์กลาง และใช้การพัฒนาเศรษฐกิจ เป็นเครื่องมือในการพัฒนาคนให้มีความสุขและมีคุณภาพชีวิตที่ดี อย่างไรก็ตาม ผลจากการพัฒนาตามแนวทางการ แสหลักซึ่งมุ่งให้เศรษฐกิจเติบโตอย่างต่อเนื่องควบคู่กับการสร้างความทันสมัยตามอย่างโลกตะวันตก ได้ส่งผล ให้มีการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำเนินชีวิตครอบครัวของคน ในสังคมไทย มีการเลียนแบบสังคมตะวันตกมากขึ้น เช่น การยอมรับค่านิยมในการใช้ชีวิตด้วยการอยู่ร่วมกันก่อนแต่งงานมากขึ้น และการมีอิสระที่เพิ่มขึ้นในการดำรงชีพ ของทั้งเพศชายและเพศหญิง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้นำมาซึ่งผลกระทบทางสังคมหลายประการ โดยเฉพาะ เรื่องการหย่าร้างหรือแยกทางกันส่งผลให้เกิดปัญหาการมีครอบครัวเลี้ยงเดี่ยวเพิ่มขึ้น จากรายงานของสถิติของ กรมการปกครองกระทรวงมหาดไทยว่าในปี พ.ศ. 2560 อัตราการหย่าร้างเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 41 มีผู้จดทะเบียน สมรส 297,501 คู่ หย่า 121,617 คู่ เฉลี่ยหย่าวันละ 333 คู่ การเป็นครอบครัวเลี้ยงเดี่ยวนี้อาจส่งผลให้ขาดความ มั่นคงทางโครงสร้างของครอบครัวเป็นครอบครัวไม่สมบูรณ์แบบ [7] และสำหรับครอบครัวเลี้ยงเดี่ยวที่มีเพียงแม่ กับลูกมักจะประสบปัญหาความเครียดหรือวิตกกังวลต่อ ความไม่มั่นคงและบทบาทใหม่ที่ต้องเป็นทั้งพ่อและแม่ใน เวลาเดียวกัน ต้องทำหน้าที่ในการดูแลลูกและการจัดการเรื่องต่าง ๆ เพียงลำพัง ปัญหาที่แม่เลี้ยงเดี่ยวส่วนใหญ่ ต้องเผชิญคือ ปัญหาความสัมพันธ์กับลูกและสังคม และปัญหาเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการมีรายได้ที่ไม่เพียงพอต่อ การดำรงชีพและการมีงานทำที่ไม่มั่นคง [8, 9] และไม่มีเวลาที่จะพาครอบครัวเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ทางสังคมได้เหมือนกับครอบครัวที่สมบูรณ์ อีกทั้งอาจไม่มีความมั่นใจที่จะสร้างสัมพันธ์ภาพกับสังคมรอบข้าง จึง มักจะไม่ได้รับความช่วยเหลือจากสังคมด้วย [10] นอกจากนี้เด็กที่เติบโตในสภาพดังกล่าวยังอาจมีความปัญหา ทางด้านปฏิสัมพันธ์กับสังคม และอารมณ์ที่ไม่คงที่มากกว่าเด็กที่เติบโตมาจากครอบครัวที่สมบูรณ์พร้อมทั้งพ่อและ แม่ [11] ในการเปลี่ยนสถานภาพเป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวของผู้หญิงในสังคมไทยเกิดขึ้นได้ทั้งในสังคมเมือง และสังคม ชนบท และที่น่าสนใจอย่างมากคือแม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนแออัด เพราะนอกจากประสบปัญหาความยากจนแล้ว ยัง ต้องนำพาชีวิตตนเองและครอบครัวให้อยู่รอดด้วยการทำทุกวิถีทาง จากข้อมูลที่ได้จากผู้นำชุมชนแออัดแห่งหนึ่งใน เขตคลองเตย [12] พบว่าแม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนแออัดในเขตคลองเตยไม่ได้รับการช่วยเหลือจากภาคส่วนใดในการ ยกย่องการดำรงชีพที่ส่งเสริมความอยู่ดีมีสุข หากปล่อยไปเช่นนี้ในระยะยาวอาจส่งผลกระทบกลายเป็นปัญหา ทางสังคมที่หนักขึ้นจนรัฐบาลต้องใช้งบประมาณจำนวนมากเพื่อเตรียมพร้อมรองรับปัญหาเกี่ยวกับแม่เลี้ยงเดี่ยว และลูก ซึ่งตามแนวนโยบายด้านสังคม รัฐบาลจะต้องมีระบบที่คุ้มครองและพัฒนาเด็กและเยาวชน สนับสนุนการอบรม เลี้ยงดูและให้การศึกษาในช่วงปฐมวัย ตลอดจนส่งเสริมสร้างและพัฒนาความเป็นปึกแผ่นของสถาบันครอบครัวและ ชุมชน จากที่กล่าวมาข้างต้น เป็นแรงผลักดันให้ผู้วิจัยดำเนินการศึกษาถึงความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาศัย อยู่ในชุมชนแออัดพาสุข (นามสมมติ) ซึ่งเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในเขตคลองเตย กรุงเทพมหานคร มีคนหลากหลาย ศาสนาและภูมิหลังอาศัยอยู่ มีแม่เลี้ยงเดี่ยวอาศัยอยู่จำนวนประมาณ 200 คน [12] เพื่อให้ได้ข้อมูลที่สามารถ นำไปใช้กำหนดนโยบาย และงบประมาณของรัฐบาลเพื่อช่วยเหลือคนกลุ่มนี้อย่างเหมาะสม อีกทั้งยังจะช่วย สะท้อนถึงปัญหาของการนำนโยบายที่เกี่ยวกับการเสริมสร้างความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวไปปฏิบัติในบริบท ของชุมชนแออัด ซึ่งหน่วยงานที่เกี่ยวข้องสามารถที่จะนำไปพิจารณาแก้ไขในการบริหารการพัฒนาให้เหมาะสม ต่อไป และการวิจัยนี้ยังพบอีกเรื่องที่สำคัญว่า จากการที่แม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนแออัดพาสุขมีการศึกษาระดับ ค่อนข้างต่ำ มีฐานะยากจน และไม่มีสังคมสนับสนุนเรื่องการดำรงชีพ จึงเกิดคำถามในใจพวกเขาว่า “ทำอย่างไร เพื่อจะทำให้ชีวิตและครอบครัวอยู่รอดและปลอดภัยท่ามกลางความเป็นสังคมเมืองและสังคมชุมชนแออัดได้” จาก คำถามดังกล่าวได้ผลักดันให้พวกเขาแสดงถึง “พลังความรักและความเป็นแม่” ในการดิ้นรนหาเลี้ยงชีพทำทุก วิถีทางและทำงานทุกงาน โดยเฉพาะงานที่บุคคลทั่วไปไม่พึงประสงค์ที่จะทำ เช่น งานเผาศพ เผาศุสานในเวลาค่ำ ค่ำ งานที่อาจจะเป็นที่เสื่อมเสียเกียรติความเป็นผู้หญิงและถูกคุกคามทางเพศ ปลายทางความหวังของพวกเขา คือ ความ อยู่ดีมีสุขของตนเองและลูก ๆ ทั้งในปัจจุบันและอนาคตต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาศัยอยู่ในชุมชนแออัดพาสุข (นามสมมติ) เขตคลองเตย กรุงเทพมหานคร
2. เพื่อศึกษากระบวนการดำรงชีพเพื่อไปสู่ความอยู่ดีมีสุข รวมถึงเงื่อนไขที่มีผลต่อความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาศัยอยู่ในชุมชนแออัดพาสุข (นามสมมติ) เขตคลองเตย กรุงเทพมหานคร

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ดำเนินการตามวิธีวิทยาการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research Methodology) โดยเลือกศึกษาในพื้นที่ชุมชนแออัดพาสุข (นามสมมติ) เขตคลองเตย กรุงเทพมหานคร ด้วยวิธีการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Selection) เนื่องจากเป็นชุมชนแออัดขนาดใหญ่ มีเนื้อที่ทั้งหมด 66 ไร่ 68 ตารางวา และก่อตั้งเป็นระยะเวลา 39 ปี [13] เป็นที่รู้จักของหน่วยงานต่าง ๆ ที่ทำงานด้านการพัฒนาชุมชนแออัดอย่างดี เช่น กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ กระทรวงสาธารณสุข มีผู้ย้ายเข้ามาอาศัยจากหลายจังหวัดในประเทศไทย และการรวมตัวกันของหลายศาสนา ได้แก่ ศาสนาพุทธ ศาสนาอิสลาม ศาสนาคริสต์ เป็นต้น มีจำนวนประชากรอาศัยอยู่มาก จำนวน 9,685 คน (ข้อมูล ณ เดือนมกราคม พ.ศ.2564) จาก 1,200 ครัวเรือน [14] มีแม่เลี้ยงเดี่ยวอาศัยอยู่จำนวนประมาณ 200 คน [12]

ผู้วิจัยดำเนินการเก็บข้อมูลดำเนินการตั้งแต่เดือนมีนาคม ถึง เดือนธันวาคม พ.ศ. 2562 และได้ทำการรวบรวมข้อมูลภาคสนาม โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) กรณีศึกษาแม่เลี้ยงเดี่ยวที่คัดเลือกแบบเฉพาะเจาะจง โดยแบ่งเป็น 2 กลุ่ม ๆ ละ 9 ราย คือ กลุ่มที่ 1 กลุ่มแม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาศัยอยู่กับบุตรและญาติ และกลุ่มที่ 2 กลุ่มแม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาศัยอยู่กับบุตรเพียงลำพัง ควบคู่กับการสังเกตแบบมีส่วนร่วมข้อมูลที่รวบรวมครอบคลุมวิถีการดำรงชีวิตและความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยว โดยพิจารณาถึงความหมาย คุณค่า เป้าหมาย ความต้องการและคาดหวังในชีวิต สถานภาพทรัพยากร (Resource Profiles Approach) [1, 15] ที่เกี่ยวข้องกับความอยู่ดีมีสุข กระบวนการในการจัดการทรัพยากรต่าง ๆ เพื่อให้บรรลุถึงความอยู่ดีมีสุข และการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) ที่คัดเลือกแบบเจาะจงจากผู้ที่มีความเกี่ยวข้องและมีความรอบรู้เกี่ยวกับความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยว เช่น ผู้นำชุมชน นักพัฒนาสังคม เป็นต้น การสัมภาษณ์ดำเนินไปในลักษณะของการสนทนาอย่างมีจุดมุ่งหมายระหว่างนักวิจัยกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญในบรรยากาศที่เป็นกันเอง มีการใช้แนวประเด็นคำถาม (Interview Guidelines) เป็นเครื่องมือช่วย เนื้อหาในการสัมภาษณ์เน้นในเรื่อง วิธีการดำเนินชีวิตการดำรงชีพ นโยบายของรัฐและการช่วยเหลือด้านต่าง ๆ ตลอดจนเงื่อนไขที่ทำให้เกิดความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนแออัดพาสุข นอกจากนี้ผู้วิจัยใช้วิธีการสังเกต (Observation) ได้เข้าไปสังเกตสภาพการณ์ต่าง ๆ เข้าไปร่วมทำกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชนแออัดพาสุข เช่น การทำอาหารเพื่อใช้ในการทำบุญเลี้ยงพระ การเข้าร่วมงานบุญต่าง ๆ การนำเสื้อผ้าและสิ่งของไปบริจาคให้กับคนยากไร้และแม่เลี้ยงเดี่ยวที่มีฐานะยากจน การร่วมกิจกรรมของกลุ่มออมทรัพย์ ทั้งนี้เพื่อทำความเข้าใจถึงการดำรงชีวิตของแม่เลี้ยงเดี่ยวที่เป็นกรณีศึกษาอย่างครอบคลุมมากขึ้น โดยในขณะที่ทำการสังเกตได้มีการซักถามและจดบันทึกข้อมูล (Note-taking) ด้วย

การวิเคราะห์ข้อมูลใช้การวิเคราะห์เชิงเนื้อหา ซึ่งให้ความสำคัญกับเนื้อหาที่ได้จากการศึกษา ทั้งที่มาจากคำตอบของกรณีศึกษาแม่เลี้ยงเดี่ยวและผู้ให้ข้อมูลสำคัญ รวมทั้งข้อมูลที่ได้มาจากการสังเกตการณ์วิเคราะห์มีลำดับ ดังนี้ 1) จัดหมวดหมู่ข้อมูล เป็นการจัดหมวดหมู่ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญและกรณีศึกษา และข้อมูลที่ได้จากการสังเกต 2) สังเคราะห์และตีความ เป็นการนำเอาข้อค้นพบที่หลากหลายมาสังเคราะห์ตามแนวคิดวิภาษวิธี (Dialectic) โดยการนำมาทำความเข้าใจให้ดี เพื่อให้เกิดความกระจ่าง แล้วนำไปตีความโดยอิงแนวคิดและการศึกษาที่เกี่ยวข้องรวมทั้งพิจารณาความสอดคล้องกับบริบทของพื้นที่ศึกษา

3) ประเมินความน่าเชื่อถือของข้อมูลทั้งในระหว่างเก็บรวบรวมข้อมูลและหลังจากที่รวบรวมข้อมูลเสร็จ ด้วยวิธีตรวจสอบสามเส้า ได้แก่ การตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล โดยพิจารณาจากเวลา สถานที่ และระหว่างบุคคลที่แตกต่างกันหรือมีความสอดคล้องกันเพียงใด และตรวจสอบสามเส้าด้านวิธีรวบรวมข้อมูล โดยพิจารณาข้อมูลที่ได้จากวิธีการรวบรวมที่แตกต่างกันว่าสอดคล้องกันเพียงใด ข้อมูลเหล่านี้ท้ายที่สุดจะนำมาสังเคราะห์หาความกระจ่าง

ผลการวิจัย

ส่วนที่ 1 ข้อมูลเกี่ยวกับกรณีศึกษา (Case Study)

แม่เลี้ยงเดี่ยวที่เลือกเป็นกรณีศึกษา จำนวน 18 ราย แบ่งเป็น 2 กลุ่ม ดังนี้

1) กลุ่มที่ 1 เป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาศัยอยู่กับบุตรและญาติจำนวน 9 ราย มีอายุระหว่าง 24 - 47 ปี มีระดับการศึกษาสูงสุด คือ ระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 และการศึกษาต่ำสุด คือ ระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ส่วนใหญ่มีบุตร 2 คน จำนวน 5 ราย และมีบุตร 1 คน จำนวน 4 ราย อายุของบุตรอยู่ในระหว่าง 1 - 32 ปี เป็นผู้ประกอบอาชีพค้าขาย จำนวน 5 ราย เป็นแม่บ้านตามโรงเรียน และโรงแรม จำนวนอย่างละ 1 ราย และเป็นพนักงานมูลนิธิ และพนักงานร้านอาหารจำนวนอย่างละ 1 ราย สำหรับภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่กรุงเทพมหานคร มากที่สุด จำนวน 5 ราย ที่เหลือมีภูมิลำเนาเดิมกระจายตามจังหวัดต่าง ๆ คือ จังหวัดขอนแก่น นครนายก สมุทรสาคร และปราจีนบุรี จังหวัดละ 1 ราย

2) กลุ่มที่ 2 เป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาศัยอยู่กับบุตรเพียงลำพัง จำนวน 9 ราย มีอายุระหว่าง 26 - 69 ปี มีระดับการศึกษาชั้นสูงสุด คือ ระดับมัธยมศึกษาปีที่ 6 และการศึกษาระดับต่ำสุด คือ ไม่ได้รับการศึกษา ส่วนใหญ่มีบุตร 1 คน จำนวน 5 ราย มีบุตร 2 คน จำนวน 3 ราย และ 3 คน จำนวน 1 ราย อายุของบุตรอยู่ในระหว่าง 6 - 52 ปี เป็นผู้ประกอบอาชีพค้าขาย จำนวน 6 ราย เป็นผู้ประกอบอาชีพเป็นเจ้าหน้าที่มูลนิธิ รับเลี้ยงเด็ก และพนักงานร้านสะดวกซื้อจำนวนอย่างละ 1 ราย สำหรับภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่กรุงเทพมหานคร มากที่สุด จำนวน 5 ราย ที่เหลือมีภูมิลำเนาเดิมกระจายตามจังหวัด ๆ คือ จังหวัดนครพนม หนองคาย นครปฐม และยะลา จังหวัดละ 1 ราย

ส่วนที่ 2 ข้อมูลเกี่ยวกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant)

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญแบ่งออกตามลักษณะความสัมพันธ์ที่มีต่อแม่เลี้ยงเดี่ยวได้เป็น 4 กลุ่ม ดังนี้

1) กลุ่มที่ 1 เป็นกลุ่มผู้นำและคณะกรรมการบริหารชุมชนพาสูช ซึ่งมีจำนวน 4 ราย ประกอบด้วยประธานชุมชน ซึ่งมีหน้าที่ดำเนินการจัดการด้านพัฒนาต่าง ๆ ในชุมชน อาศัยอยู่ชุมชนแออัดคลองเตยมาเป็นเวลานานกว่า 20 ปี ได้เห็นความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงของชุมชน และมีความรู้จักและคุ้นเคยกับแม่เลี้ยงเดี่ยวทั้งสองกลุ่มเป็นอย่างดี

2) กลุ่มที่ 2 คือ กลุ่มผู้นำศาสนาและตัวแทนของโรงเรียน คือ พระสงฆ์จากวัดใกล้เคียงจำนวน 1 ราย และผู้บริหารโรงเรียนที่ตั้งอยู่ในชุมชนจำนวน 1 ราย ผู้ให้ข้อมูลสำคัญกลุ่มนี้อาศัยอยู่หรือทำงานในที่ชุมชนพาสูช เป็นระยะเวลาเวลานานกว่า 10 ปี

3) กลุ่มที่ 3 คือ กลุ่มเจ้าหน้าที่ขององค์การเอกชนที่ทำงานในชุมชน โดยเป็นกลุ่มเจ้าหน้าที่ของมูลนิธิที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับแม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนนี้ จำนวน 4 ราย ที่ทำงานให้กับ 3 มูลนิธิ เป็นผู้ให้ความช่วยเหลือแม่เลี้ยงเดี่ยวในเรื่องของการรับเลี้ยงบุตรหลานวัยแรกเกิดถึงปฐมวัย

4) กลุ่มที่ 4 คือ กลุ่มเจ้าหน้าที่ภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาชุมชน ประกอบด้วยเจ้าหน้าที่ภาครัฐจากสำนักงานเขตคลองเตย ซึ่งคอยดูแลรับผิดชอบการพัฒนาชุมชนพาสูช มีจำนวน 2 ราย มีหน้าที่หลักในการช่วยเหลือดูแลประชาชน ผู้อาศัยอยู่ในเขตคลองเตย รวมถึงให้ความรู้และความช่วยเหลือแก่แม่เลี้ยงเดี่ยวในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ

การพัฒนาในด้านต่าง ๆ รวมทั้งเป็นผู้ที่ประสานงานกับผู้นำชุมชนในการทำกิจกรรมต่าง ๆ โดยในแต่ละเดือนจะเดินทางเข้ามาที่ชุมชนพาสอย่างน้อย 1 ครั้ง

ส่วนที่ 3 ความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนพาส

แม่เลี้ยงเดี่ยวทั้งสองกลุ่มจำนวน 18 ราย มีความเป็นอยู่ที่ไม่ค่อยดีนักเนื่องจากต้องอาศัยอยู่ในชุมชนแออัดพาสที่มีสภาพแวดล้อมที่ไม่ค่อยดี เสี่ยงต่อโรคร้ายไข้เจ็บบางชนิด เช่น โรคไข้เลือดออก วัณโรค และเสี่ยงต่อการถูกลักขโมย มีการโจรกรรมภายในชุมชนสูง จึงมีความรู้สึกไม่ปลอดภัย การประกอบอาชีพเป็นไปด้วยความยากลำบากต้องใช้แรงกายเป็นสำคัญในการหาเลี้ยงชีพ มักจะประกอบอาชีพค้าขายเป็นสำคัญ ความเป็นอยู่ของแม่เลี้ยงเดี่ยวทั้งสองกลุ่มมีลักษณะแตกต่างกันพอสมควร กล่าวคือ แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 1 มีความสะดวกสบายทางด้านร่างกายและจิตใจมากกว่าอีกกลุ่ม ผลการวิจัยสามารถอธิบายเปรียบเทียบความเหมือนและความแตกต่างระหว่างแม่เลี้ยงเดี่ยวทั้ง 2 กลุ่ม ตามแนวคิดที่ว่าด้วยการจัดการสภาพทางทรัพยากรต่าง ๆ (Resource Profiles Approach) [1, 14] อันจะนำไปสู่ความอยู่ดีมีสุข โดยได้จำแนกทรัพยากรต่าง ๆ ออกเป็น 5 ประเภท ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 แสดงการเปรียบเทียบความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวระหว่าง 2 กลุ่ม โดยพิจารณาจากการจัดการทรัพยากรเพื่อการดำรงชีพ (Resource Profiles Approach)

ด้านของทรัพยากร (Resource Profiles Approach)	แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 1 (อาศัยอยู่กับบุตรและญาติ)	แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 2 (อาศัยอยู่กับบุตรเพียงลำพัง)
1. ด้านทรัพยากรวัตถุ (Material Resources)	- ใช้จ่ายเพื่อสิ่งอำนวยความสะดวกสบาย เช่น มือถือ เครื่องใช้ไฟฟ้า	- ยึดหลักใช้เท่าที่มี ซื้อมาของจำเป็น เช่น หม้อหุงข้าว พัดลม
2. ด้านทรัพยากรมนุษย์ (Human Resources)	- มีญาติช่วยกันทำมาหากิน และเลี้ยงดูลูก - ตนเองไม่มีการศึกษาในระดับสูง - ไม่มีประสบการณ์ในการทำงานอื่น ๆ นอกจากงานที่ไม่จำเป็นต้องใช้ทักษะและความรู้มากเท่าที่ควร	- ไม่มีญาติช่วยกันทำมาหากิน ส่วนลูกที่โตก็ไม่ค่อยช่วยรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในบ้าน - ตนเองไม่มีการศึกษาในระดับสูง - ไม่มีประสบการณ์ในการทำงานอื่น ๆ นอกจากงานที่ไม่จำเป็นต้องใช้ทักษะและความรู้มากเท่าที่ควร
3. ด้านทรัพยากรทางสังคม (Social Resources)	- มีความสนิทสนมใกล้ชิดกันกับญาติและบุตร - มีความสนิทสนมใกล้ชิดเป็นที่ไว้วางใจของเพื่อนบ้าน	- ไม่มีความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน - ความสัมพันธ์ระหว่างลูกไม่ดีเท่าที่ควร
4. ด้านทรัพยากรทางวัฒนธรรม (Cultural Resources)	- มีการเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน และพิธีกรรมทางศาสนาที่วัดบ่อยครั้ง - ช่วยงานบุญ งานศพของเพื่อนบ้านเป็นประจำ	- ไม่ค่อยเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชนหรือกิจกรรมที่วัด/มัสยิด

ด้านของทรัพยากร (Resource Profiles Approach)	แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 1 (อาศัยอยู่กับบุตรและญาติ)	แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 2 (อาศัยอยู่กับบุตรเพียงลำพัง)
5. ด้านทรัพยากรธรรมชาติ (Environmental Resources)	- ใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ภายในชุมชน เช่น การปลูกพืชผักสวนครัวบนผืนดินที่มีอยู่	- ไม่ใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ภายในชุมชนในทางตรง

จากตารางที่ 1 สามารถอธิบายตามประเภททรัพยากรต่าง ดังนี้

1) ทรัพยากรด้านวัตถุ (Material Resources) แม่เลี้ยงเดี่ยวทั้งสองกลุ่มมีความจำเป็นที่พบได้ทั่วไป (Universal Needs) ในการครอบครองวัตถุที่นำมาใช้ในการดำรงชีพ แต่มีความแตกต่างกันเนื่องมาจากปัจจัยเรื่องการอยู่ร่วมกันกับครอบครัวและปัจจัยเรื่องเงิน แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 1 นิยมสะสมและครอบครองทรัพย์สินที่เป็นสินค้าคงทนถาวร เช่น รถจักรยานยนต์ ทวี เนื่องจากจากการอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัว และมีรายได้โดยรวมของครอบครัวค่อนข้างสูงจึงมีกำลังที่จะซื้อหาสินค้าอุปโภค-บริโภคดังกล่าวไว้ครอบครองเพื่อใช้สอยได้ ดังคำพูดของแม่เลี้ยงเดี่ยวรายหนึ่งว่า

“ครอบครัวเราก็ช่วยกันทำมาหากินอยู่นะ แต่เราก็ซื้อของใช้ที่จำเป็นสำหรับเรา รถมอเตอร์ไซด์นี่ขาดไม่ได้นะ เป็นเครื่องมือในการทำมาหากินนะ ไม่มีก็ลำบาก ลูก ๆ ก็ช่วยกันผ่อนอยู่นะ...” (ใจดี, นามสมมติ)

สำหรับแม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 2 มีจำนวนสมาชิกของครอบครัวน้อย จึงมักยึดหลักความประหยัดในการดำรงชีวิตถึงแม้จะมีความจำเป็นที่ต้องครอบครองวัตถุคงทนถาวรอยู่บ้างก็ตาม แต่ด้วยจำเป็นเรื่องอื่น ๆ ที่เร่งด่วนกว่า อันส่งผลให้ไม่ตัดสินใจครอบครองสินค้าและสิ่งของต่าง ๆ ที่ยังไม่จำเป็นเร่งด่วนต่อการดำรงชีวิต โดยมักจะพบเห็นมีเฉพาะสิ่งของเครื่องใช้บางอย่างที่ถือว่าจำเป็นมากต่อการดำรงชีพเท่านั้น เช่น หม้อหุงข้าว กระทิกน้ำร้อน จักรยาน ดังคำพูดของแม่เลี้ยงเดี่ยวที่กลุ่มที่ 2 รายหนึ่งว่า

“ทีวี ตู้เย็น มันก็อยากมีอยากได้นะ แต่หนูคิดว่ามันไม่จำเป็นอะ หนูว่าเก็บไว้เป็นค่าเทอมของลูก เก็บเงินใช้แต่ที่จำเป็นจริง ๆ ก็พอแล้ว...” (ใจรัก, นามสมมติ)

2) ทรัพยากรมนุษย์ (Human Resources) แม่เลี้ยงเดี่ยวทั้งสองกลุ่มส่วนใหญ่เป็นผู้ที่ไม่ได้รับการศึกษาในระดับที่สูง มีเพียงความรู้ระดับอ่านออกเขียนได้ ไม่เคยรับการฝึกฝนเพื่อพัฒนาสมรรถนะ หรือทักษะเฉพาะทางในอาชีพใดอาชีพหนึ่ง จึงทำให้ไม่สามารถที่จะประกอบอาชีพอื่นได้นอกจากอาชีพที่ไม่ต้องใช้ทักษะสูง เช่น รับจ้างค้าขาย หรือเป็นแม่บ้าน บริกรในร้านอาหาร ดังนั้นจึงต้องทำงานอย่างหนักและใช้เวลามากในแต่ละวันเพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัว ความแตกต่างที่พบระหว่างกลุ่ม คือ แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 1 มีญาติช่วยสนับสนุนในการหารายได้และรวมทั้งเป็นที่ปรึกษาคอยให้คำแนะนำเรื่องการเลี้ยงดูบุตรด้วย แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มนี้จึงไม่มีความโดดเดี่ยวหรือเห็นด้อยจากการทำงานมากเท่าแม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 2 ดังคำพูดของแม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 1 รายหนึ่งว่า

“โรครุมเร้าพี่มาตลอดหลายปีนะ ไหนจะต้องทำมาหากิน ไหนจะต้องเลี้ยงลูก หากพี่ไม่ได้ช่วยพี่ช่วยดูแลลูกอีกแรงนะ พี่คงตายไปแล้วเลยละ... นึก ๆ แล้วหากลืมตาอ้าปากได้ ก็อยากตอบแทนอาพี่ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้เลยนะ...” (ใจโต, นามสมมติ)

และดังคำพูดของผู้ให้ข้อมูลสำคัญรายหนึ่งว่า

“ตอนครูไปเยี่ยมบ้านนักเรียน... ครูเห็นนะว่าแม่ ๆ ที่เขามีญาติคอย
ช่วยดูแลลูก พวกเขาจะยิ้มแย้มแจ่มใสกว่าแม่ ๆ ที่ไม่มีญาติคอยช่วยเป็นหู
เป็นตาให้...เป็นธรรมดาเนาะ คนเรามีคนช่วย แถมเป็นคนที่ไม่ใส่ใจฝากผีฝาก
ไช้ได้อีกยิ่งสบายใจก็ย่อมเหนียวน้อยกว่า และสบายใจกว่าไม่มีใครเนาะ...”
(บัวทอง, นามสมมติ)

สำหรับแม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 2 นอกจากจะขาดความรู้และทักษะ ในการประกอบอาชีพที่ดีและมีค่าตอบแทนสูงแล้ว
ยังขาดแรงงานที่เป็นเครือญาติคอยให้ความช่วยเหลือสนับสนุน รวมถึงขาดที่ปรึกษาคอยให้คำแนะนำเรื่อง
การหารายได้และการเลี้ยงดูบุตรด้วย จนทำให้แม่เลี้ยงเดี่ยวจำนวน 1 ราย เกิดความเครียดสะสมและส่งผลกระทบ
ให้เป็นโรคซึมเศร้า คิดสั้นจนถึงขั้นคิดฆ่าตัวตาย ดังคำพูดของแม่เลี้ยงเดี่ยวรายหนึ่งว่า

“ไอ้เรามันตัวคนเดียว ต้องแบกภาระเลี้ยงดูลูก ครั้งหนึ่งเจ้าหน้าที่ก็มา
ทวงหนี้ ลูกก็ไม่สบาย เราก็มองไปมองมาไม่มีใคร เลยหยิบยาเบื้อ
หนูมาคลุกข้าวจะกินให้มันตาย ๆ ไป ลูกกลับมาบ้านเห็นก่อนเลยห้ามเราไว้
กอดกันร้องไห้ทั้งคืน...” (ใจจด, นามสมมติ)

3) ทรัพยากรทางสังคม (Social Resources) ลักษณะทางสังคมชุมชนแออัดเป็นสังคมเมืองที่มีพื้นที่
น้อย แต่มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 1 ทุกคนมีความสัมพันธ์ทางสังคมกับเพื่อนบ้าน
โดยรอบอย่างดี มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกันและกัน มีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน มีปฏิสัมพันธ์และทำกิจกรรม
ร่วมกันกับเพื่อนบ้านอยู่เป็นประจำ เช่น การร่วมรับประทานอาหารเย็น การจัดงานเลี้ยงรื่นเริงต่าง ๆ ตามเทศกาล
การทำบุญตามงานบุญต่าง ๆ ส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์อันดีระหว่างแม่เลี้ยงเดี่ยวและสังคมรอบข้าง
อยู่ตลอดมาดังคำพูดของแม่เลี้ยงเดี่ยวรายหนึ่งว่า

“เพื่อนบ้านเราก็นะ เชื้อใจเรา เราก็น่าใจเขา เขาเรียกเราว่าป้า
บางครั้งเขามาฝากลูกเขาให้เราดูให้ บางครั้งเราก็น่าใจเขา เวลาว่างงาน
งานบวชอะไรเขาก็เรียกเราไปช่วย พี่นี่ไปทุกงานนะ ได้กำลังใจจากเพื่อน
บ้านเยอะมาก...” (ใจดี, นามสมมติ)

แตกต่างจากแม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 2 ที่ทุกรายมักจะไม่ค่อยมีปฏิสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านหรือสังคมรอบข้างมากนัก
ส่วนหนึ่งเนื่องจากไม่ค่อยมีเวลา ในขณะที่บางรายเพิ่งย้ายเข้ามาอาศัยอยู่ในชุมชนนี้ได้ไม่นาน แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มนี้
มักจะปลีกตัว ไม่ชอบเข้ากลุ่มหรือสังสรรค์กับเพื่อนบ้าน ปฏิบัติตนเหมือนเป็นคนไม่มีกลุ่มหรือสมัครพรรคพวก
จึงขาดความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนบ้าน และมักจะไม่มีการพึ่งพาช่วยเหลือระหว่างกันที่ชัดเจน ดังคำพูดของผู้ให้ข้อมูล
สำคัญรายหนึ่งว่า

“พอเห็นพวกแม่เลี้ยงเดี่ยวที่เขายู่กับลูกลำพัง เขาค่อนข้างเก็บตัว
นะ รีบออกจากบ้าน รีบไปทำงาน ทักอะไรก็ตามคำตอบคำ เราก็น่าใจกันดีใน
สลัมนี้ แต่ก็ยังแปลกใจอยู่เนาะว่าพวกเขาไม่ชอบยุ่งกับใคร ไม่รู้ว่าใครไปทำ
อะไรให้ทุกข์ใจเปล่า...” (บัวหลวง, นามสมมติ)

4) ทรัพยากรทางวัฒนธรรม (Cultural Resources) เนื่องจากสังคมโดยรอบของชุมชนมีความเจริญทั้ง
ทางด้านเศรษฐกิจ สังคม โครงสร้างพื้นฐานและเทคโนโลยี ความเจริญทางด้านเทคโนโลยีและการคมนาคมที่
เชื่อมต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ให้มีการติดต่อสื่อสารได้อย่างสะดวก ส่งผลให้วิถีทางวัฒนธรรมดั้งเดิมถูกลดความสำคัญไป
โดยสามารถสังเกตได้จากการรวมตัวกันเพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ ทางศาสนาพุทธ เช่น การฟังธรรม การทำบุญ
ต่าง ๆ ตามวัดที่อยู่ใกล้เคียงลดน้อยลงไป ส่วนกิจกรรมทางศาสนาอิสลามแม้จะยังมีผู้คนไปมัสยิดที่ตั้งอยู่ใน
บริเวณชุมชนบ้าง แต่ก็ไม่บ่อยนัก เพราะภายใต้บริบทที่มีการแข่งขันสูง ผู้คนต่างเร่งรีบที่จะทำงานหาเลี้ยง

ครอบครัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งแม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 2 ทุกรายที่มีเวลาเข้าร่วมกิจกรรมทางวัฒนธรรมน้อยมาก ดังคำพูดของผู้ให้ข้อมูลสำคัญรายหนึ่งว่า

“สมัยก่อนคนมาทำบุญกันเยอะ แม่เลี้ยงเดี่ยวก็ยิ่งชอบลูกมาฟังธรรมกันวันอาทิตย์นะ แต่เดี๋ยวนี้ไม่มากันแล้ว...ลูก ๆ ก็โตทำงานกันหมด... แต่ละคนภาระก็เยอะ ค่าครองชีพสูง ศาสนาก็คงหายไปแล้วในอนาคต อาตมาก็ยังนึก ๆ ว่าหากคนไม่มาวัดกัน แล้ววัดจะสอนคนให้ทำความดีได้อย่างไรกัน มากันตายก็เยอะในสังคมไทยทุกวันนี้” (บัวบูชา, นามสมมติ)

5) ทรัพยากรทางสิ่งแวดล้อม (Environmental Resources) สิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีผลกระทบต่อความอยู่ดีมีสุข การที่แม่เลี้ยงเดี่ยวทั้งสองกลุ่มอาศัยอยู่ในชุมชนที่มีสภาพแวดล้อมที่ไม่ค่อยจะปลอดภัยต่อชีวิตและทรัพย์สิน อีกทั้งยังเสี่ยงกับปัญหาอาชญากรรมต่าง ๆ เช่นนี้ ถือว่าเป็นข้อจำกัดประการหนึ่ง ถึงแม้ว่าจะมีสถานที่สำหรับการประกอบการทำมาหากิน คือมีสถานที่ค้าขายตามริมถนนทางเดิน ซึ่งมีน้ำประปาและไฟฟ้าใช้ แต่ก็ยังถือว่าทรัพยากรสิ่งแวดล้อมไม่ค่อยจะเหมาะสมต่อการดำรงชีวิตนัก เพราะสถานที่เหล่านี้เสี่ยงต่อการเกิดอุบัติเหตุร้ายแรง เช่น ฆาตกรรมหรือการฆาตกรรมจากมลพิษ อีกทั้งยังขาดที่อยู่อาศัยที่สะอาดถูกสุขลักษณะ ดังคำอธิบายของผู้ให้ข้อมูลสำคัญรายหนึ่งว่า

“ก็เห็นใจนะ ถนนในซอยเข้าชุมชนเรามาแคบ เวลาแม่ค้าแม่ขายวางแผงก็ดูเกะกะไปหมด แต่ถ้าไม่ให้เราวางขายเขาจะก็ลำบากอีกนี่...แม่ค้าที่เป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวก็เยอะนะ เห็นใจเขามาก ๆ เลย เดี่ยวรถเฉี่ยวก็ไม่คุ้มกัน คนข้างหลังเขายังมีอีกหลายชีวิต บางทีผ่านไปเห็นก็คอยเอากรวยกันถนนที่เขตเขาให้มาไปกันรถหน้าแผงเขาให้นะ” (บัวแดง, นามสมมติ)

ส่วนที่ 4 กลวิธีการดำรงชีพเพื่อไปสู่ความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนพาสู

จากการสัมภาษณ์แม่เลี้ยงเดี่ยวทั้งสองกลุ่มและผู้ให้ข้อมูลสำคัญ พบว่า แม่เลี้ยงเดี่ยวทั้ง 18 ราย มีสภาพความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย ประสบกับความยากลำบากในการดำรงชีพมากพอสมควร เนื่องจากอาชีพที่ทำมักจะถูกจำกัดด้วยทั้งเงินทุนที่มีน้อย และพื้นฐานการศึกษาที่ไม่สูง มีความไม่มั่นคง และประสบปัญหาความไม่ปลอดภัยเกี่ยวกับสถานที่อยู่อาศัย มีภูมิหลังประวัติในวัยเยาว์ที่ลำบาก แม่เลี้ยงเดี่ยวจำนวน 11 ราย ดำรงชีพด้วยการทำการค้าขายเป็นหลัก ส่วนรายอื่น ๆ ประกอบอาชีพที่แตกต่างกัน เช่น การเป็นแม่บ้านของโรงเรียน แม่บ้านโรงแรม พนักงานร้านสะดวกซื้อ แม่เลี้ยงเดี่ยวทุกรายมีวิธีการเพื่อการดำรงชีพโดยยึดหลักทำทุกงานที่ทำได้ ทำงานไม่สนใจถึงเวลาพักผ่อน การทำงานจะมีคติประจำใจคือ ทำทุกอย่างเพื่อให้ได้เงินมาเลี้ยงดูลูกที่ตนเองรักมากที่สุด ส่งผลแม่เลี้ยงเดี่ยวบางรายพยายามดิ้นรนทำงานประเภทที่ไม่มีบุคคลใดประสงค์ที่จะทำ เช่น การทำงานตลอดทั้งวันทั้งคืน การทำงานก่อสร้างแบบเพศชาย การรับจ้างเฝ้าศพตลอดทั้งคืน การเฝ้าสุสาน ทำงานในร้านคาราโอเกะ ซึ่งถูกคุกคามทางเพศเป็นประจำ หรือแม้กระทั่งการกระทำที่ผิดกฎหมาย คือ การแอบขายโลหิตของตนเองกับโรงพยาบาลเอกชนในราคามิลลิลิตรละ 1 บาท แสดงให้เห็นถึงความรักและพลังอันยิ่งใหญ่ของแม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนพาสูได้อย่างชัดเจน และเป็นที่ประจักษ์ของชาวชุมชนแออัดพาสูทุกคน

ส่วนที่ 5 เงื่อนไขที่มีผลต่อความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชน

การศึกษานี้ได้สรุปเงื่อนไขที่มีผลต่อความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวไว้ ดังนี้

1) ด้านเงื่อนไขด้านนโยบายของภาครัฐ เช่น สิทธิการรักษาพยาบาลของแม่เลี้ยงเดี่ยว สิทธิประกันสุขภาพถ้วนหน้า พบว่า ปัจจุบันภาครัฐไม่มีนโยบาย หรือข้อบทกฎหมายที่สนับสนุนช่วยเหลือความเป็นอยู่การดำรงชีพเฉพาะเจาะจงให้แก่แม่เลี้ยงเดี่ยวทั้งสองกลุ่ม

2) เจื่อนไขด้านสังคม เช่น ความรักความเข้าใจในครอบครัว มิตรภาพอันดีภายในครอบครัวและสังคมรอบข้าง พบว่า ชีวิตครอบครัวที่สามารถพึ่งพาช่วยเหลือกันได้มีการอาศัยอยู่กันอย่างเข้าใจ และอบอุ่น ไม่ทะเลาะกันไม่ใช้ความรุนแรงตัดสินปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ประกอบกับการมีเพื่อนบ้านที่คอยให้ความห่วงใยช่วยเหลือยอมส่งผลให้เกิดความอยู่ดีมีสุขขึ้นได้

3) เจื่อนไขด้านเศรษฐกิจ เช่น การมีรายได้ที่มั่นคง ประกอบอาชีพที่มั่นคงและมีอิสระในการเลือกประกอบอาชีพ พบว่า แม่เลี้ยงเดี่ยวทุกคนต้องการมีรายได้ที่พอเพียงและมากพอสำหรับการเลี้ยงครอบครัวเพราะหากมีรายได้พอเพียงก็ไม่จำเป็นต้องกู้หนี้ยืมสินทั้งในและนอกระบบรวมถึงการประกอบอาชีพที่มั่นคง

4) เจื่อนไขด้านสิ่งแวดล้อม เช่น การมีสภาพแวดล้อมที่ดีปลอดภัยและส่งเสริมให้มีสุขภาพกายและสุขภาพจิตที่แข็งแรง พบว่า แต่สภาพแวดล้อมของชุมชน มีสภาพแวดล้อมที่ไม่ค่อยดีมากนัก ซึ่งเป็นสภาพแวดล้อมที่ไม่เอื้อต่อการทำให้เกิดความอยู่ดีมีสุขได้เท่าที่ควรเนื่องจากแม่เลี้ยงเดี่ยวยังขาดความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินรวมทั้งอนาคตของลูก

สรุปและอภิปรายผล

ข้อค้นพบสำคัญที่ได้จากการศึกษาสามารถสรุปพร้อมกับอภิปรายผลดังต่อไปนี้

1. แม่เลี้ยงเดี่ยวทั้งสองกลุ่มได้ให้ความหมายของความอยู่ดีมีสุข สรุปได้ว่า หมายถึง การมีอิสรภาพในการหาเลี้ยงชีพและการที่สามารถมีชีวิตอย่างมีความสุขพอสมควร มีองค์ประกอบที่สำคัญ 5 ประการสำคัญ ได้แก่ สภาพทางเศรษฐกิจ ภาวะด้านสุขภาพ การศึกษาของบุตร ความสัมพันธ์ในครอบครัว และความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน โดยได้ระบุถึงสิ่งที่จำเป็นต้องมีเพื่อให้เกิดความอยู่ดีมีสุขคล้ายคลึงกัน 3 ประการ คือ 1) การมีทรัพย์สินและเงินทองสำหรับการใช้สอยอย่างเพียงพอ 2) การที่ลูกได้รับการศึกษาและจบการศึกษาในระดับสูง 3) การมีสุขภาพร่างกายที่แข็งแรงและไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ ข้อค้นพบนี้สอดคล้องกับที่อามาตยา เซน [16] ได้กล่าวไว้ว่า บุคคลควรมีทางเลือก มีอิสรภาพในการดำรงชีวิตเพื่อหาความสำเร็จ ในชีวิตของเขาตนเอง นอกจากนี้ แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มที่ 2 ได้เพิ่มองค์ประกอบที่สำคัญประการที่สี่ คือ ความต้องการมีญาติหรือบุคคลที่ไว้วางใจอยู่เคียงข้าง เพื่อให้คำปรึกษาและช่วยเหลือในเรื่องการดำรงชีวิต ทั้งนี้เพราะไม่มีญาติหรือบุคคลที่ไว้วางใจคอยอยู่เคียงข้างและให้ความช่วยเหลือในเรื่องต่าง ๆ จนทำให้เกิดความเครียดสะสม ข้อค้นพบนี้สะท้อนให้เห็นความหลากหลายของมิติของความอยู่ดีมีสุข สอดคล้องกับการแบ่งประเภทความอยู่ดีมีสุขตามการศึกษาของ บัฟฟันท์ พรหมพักพิง [1] ที่สรุปว่า การแบ่งความอยู่ดีมีสุขสามารถแบ่งออกเป็น 2 มิติ คือ มิติด้านภาวะวิสัยและมิติด้านอัตวิสัย โดยที่ทั้งสองมิตินี้มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และในทั้งสองมิติดังกล่าวได้มีเรื่องของความคาดหวังอยู่ร่วมด้วย ได้อธิบายไว้ว่าตามแนวคิดเรื่องความจำเป็นพื้นฐาน (Basic Human Need – BHN) มนุษย์แต่ละคนมีความจำเป็นชุดหนึ่งเหมือนกันและขาดไม่ได้ แต่มนุษย์ยังมีความต้องการและความคาดหวังอื่นเพิ่มขึ้นอีก ในขณะที่ Doyal and Gough [17] ได้อธิบายว่า “ความจำเป็น”(Needs) มีความเป็นสากล (Universal Needs) ที่มนุษย์ต้องมีเหมือนกัน โดยแตกต่างจากความต้องการ (Want) ที่หมายถึงเป้าหมายของแต่ละบุคคล หากความจำเป็นดังกล่าวนี้ไม่ได้รับการตอบสนองก็จะเป็นอันตรายขั้นร้ายแรงต่อมนุษย์ ซึ่งตามธรรมชาติแล้วมนุษย์ถูกจัดเป็นสัตว์สังคม เป้าหมายหรือความจำเป็นพื้นฐานที่มีลักษณะสากลของมนุษย์ก็คือ การที่มนุษย์ต้องเข้าร่วมในการใช้ชีวิตในรูปแบบต่าง ๆ ในสังคม เจื่อนไขสำคัญสองประการ คือ การมีสุขภาพร่างกายที่ดี และความมีอิสระ

2. แม่เลี้ยงเดี่ยวทั้งสองกลุ่มมีความพยายามหากวิถีการดำรงชีพที่มุ่งให้สนองความต้องการของตนและสมาชิกครอบครัว ส่งผลให้เกิดความอยู่ดีมีสุขตามอัตภาพแม้ไม่ดันทักก็ตาม ซึ่งสามารถเห็นได้จากการพยายามประกอบอาชีพหลายอย่างในเวลาเดียวกันด้วยความขยันและอดทน เพื่อให้ได้มาซึ่งรายได้ที่เพียงพอกับค่าใช้จ่ายในการดำเนินชีวิตประจำวัน รวมถึงค่าใช้จ่ายของตนเองและครอบครัว นอกจากนี้ ยังพบว่ามีความพยายามออมเงินบางส่วนเพื่อ

นำไปใช้จ่ายในอนาคต โดยบางรายตั้งใจที่จะเก็บไว้ซื้อบ้านภายนอกชุมชนที่มีสภาพแวดล้อมดีกว่า ความพยายามปรับกลวิธีการทำมาหากินจึงถูกจำกัดอยู่ในช่องทางที่พอจะเป็นไปได้ ภายใต้บริบททางเศรษฐกิจที่ดำเนินตามกระแสนิยมที่แต่ละคนหรือครอบครัวจะต้องพึ่งตัวเองสูง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชุมชนเมืองซึ่งมีความเป็นปัจเจกสูงด้วย งานที่ทำส่วนใหญ่จึงมักจะเป็นการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ และ/หรืองานรับจ้างที่ได้รับผลตอบแทนไม่มากนัก ไม่สามารถตอบสนองความต้องการความจำเป็นและความต้องการได้ครบถ้วน วิธีการดำรงชีพเช่นนี้สอดคล้องกับคำอธิบายของ Chambers, R. and G. Conway [18] ที่ได้อธิบายไว้ว่า การที่วิถีการดำเนินชีวิตจะปรับเข้าได้อย่างดีกับแนวทางของทุนนิยมจนกลายเป็นวิถีหลักเหนือแนวทางอื่น ๆ ได้นั้น จะมาจากความคิดของปัจเจกคนใดคนหนึ่งเพียงอย่างเดียวคงไม่ได้ แต่จะต้องดำเนินไปด้วยกันในแนวทางที่เหมือนกันของคนหลายคนภายในกลุ่ม ในขณะที่ Lynda Graton and Sumantra Ghoshal [19] ได้กล่าวว่า การดำรงชีพจะเป็นเช่นใดนั้น ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่สำคัญบางประการอันประกอบด้วย ความสามารถ ทักษะและกิจกรรมการดำรงชีพลักษณะต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันกับความด้อยการศึกษา ซึ่งมักจะส่งผลต่อความสามารถหรือการมีทุนมนุษย์ที่ต่ำ การนำทรัพย์สินส่วนหนึ่งมาลงทุนเพื่อการศึกษาจะช่วยยกระดับทุนมนุษย์ เป็นการพัฒนาทุนมนุษย์อันจะนำไปสู่การบรรลุผลทางการศึกษาที่ช่วยให้มีทักษะความชำนาญเพิ่มขึ้นซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการปรับเปลี่ยนกิจกรรมการดำรงชีพ ผู้วิจัยมีข้อเสนอว่า แม่เลี้ยงเดี่ยวทุกรายมีกลวิธีการดำรงชีพเพื่อไปสู่ความอยู่ดีมีสุขโดยยึดหลัก “3F” ซึ่งหมายถึง 1) การต่อสู้กับหนี้ทำงาน (Fighting) 2) มีความยืดหยุ่นในการทำงาน (Flexible) และ 3) การทำงานโดยคำนึงถึงครอบครัวและลูกที่ต้องรับผิดชอบเลี้ยงดู (Family Oriented)

สำหรับเงื่อนไขที่มีผลต่อความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวที่อาศัยอยู่ในชุมชนพหุชน สามารถแบ่งได้เป็น 4 ด้าน ได้แก่ ด้านนโยบายของภาครัฐ ด้านสังคม ด้านเศรษฐกิจ และด้านสิ่งแวดล้อม โดยสรุป คือ ปัจจุบันภาครัฐไม่มีนโยบายหรือกฎหมายที่ให้ความช่วยเหลือแก่แม่เลี้ยงเดี่ยวอย่างเป็นรูปธรรมชัดเจน ส่งผลให้ประสบปัญหาการดำรงชีพที่ไม่ราบรื่นท่ามกลางอุปสรรคต่าง ๆ ความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวและสมาชิกครอบครัวโดยรวมยังจัดว่าไม่ค่อยดีนัก เนื่องจากมีข้อจำกัดด้านกายภาพ ทั้งในเรื่องที่พักที่คับแคบ สภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมและการไม่สามารถเข้าถึงบริการต่าง ๆ ของภาครัฐได้อย่างเต็มที่ เช่น การบริการด้านความมั่นคงปลอดภัย การจัดการสิ่งแวดล้อม และการบริการสาธารณะพื้นฐานอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็น ไฟฟ้า ประปา ไปรษณีย์ ธนาคารัฐ หรือสถานศึกษาของรัฐ อย่างไรก็ตาม เมื่อปี พ.ศ. 2563 กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์มีการแถลงการณ์ว่า รัฐบาลได้ทราบถึงปัญหาของแม่เลี้ยงเดี่ยวของประเทศ และมีการวางแผนเพื่อแก้ไขปัญหาความยากลำบากของแม่เลี้ยงเดี่ยวแบบบูรณาการ โดยประสานงานไปยังกระทรวงมหาดไทยให้ตรวจสอบแม่เลี้ยงเดี่ยวในแต่ละตำบล เพื่อให้ความช่วยเหลืออย่างทั่วถึง และรวดเร็ว ให้ความช่วยเหลือแม่เลี้ยงเดี่ยว จนกว่าจะสามารถดูแลตนเองและลูกได้ [20] จากนโยบายของภาครัฐเรื่องนี้อาจส่งผลดีให้แก่แม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนพหุชนที่จะได้รับความช่วยเหลือในอนาคตได้ในด้านสังคมและด้านเศรษฐกิจ แม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนแออัดพหุชนต้องดำรงชีพท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่รวดเร็วภายใต้สภาพแวดล้อมที่มีคนหลากหลายกลุ่มอาศัยอยู่อย่างอัดแน่นของชุมชนแออัดกลางกรุง ในสภาพการณ์เช่นนี้ ผู้คนมักจะมีความเป็นปัจเจกสูง และขาดจุดร่วมที่เข้มแข็งในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในขณะที่แม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนนี้จึงต้องพยายามปรับปรุง การประกอบอาชีพเพื่อยกระดับการดำรงชีวิตแต่ยังขาดความรู้และทักษะในการประกอบอาชีพ สอดคล้องกับการศึกษาของวราพงษ์ ปานแก้ว [21] ได้สรุปว่าท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น สังคมของเมืองใหญ่กลับเสื่อมโทรมลง ผู้คนในเมืองเสมือนคนแปลกหน้าที่อยู่รอบตัว เพราะต่างดิ้นรนขวนขวาย เพื่อความอยู่รอดของตัวเองในวิถีของสังคมเมือง จนกระทบมาถึงสังคมในครอบครัวที่เกิดปัญหาขึ้นมากมาย ส่งผลกระทบต่อสถานภาพของครอบครัว พบว่า 1 ใน 3 มีสถานภาพของครอบครัวที่น่าเป็นห่วง โดยประมาณ 40% ไม่แลกเปลี่ยนปัญหาซึ่งกันและกันภายในครอบครัว โดยเฉพาะเด็กวัยรุ่นอยู่กับคนในบ้านไม่รู้จะคุยกับใคร 33% ของครอบครัวมีการตำหนิ ทำร้ายร่างกาย ทำร้ายจิตใจ

กัน และ 10% ทำร้ายร่างกาย และในเงื่อนไขด้านสุดท้าย คือ ด้านสิ่งแวดล้อม สภาพความเป็นอยู่ในชุมชนแออัด พาสุขรายล้อมด้วยปัญหาเสพติด อาชญากรรม ขยะมูลฝอย และการขาดระบบสาธารณสุขที่ปลอดภัยที่ดี เมื่อต้องอยู่ในสภาพแวดล้อมเช่นนี้แม่เลี้ยงเดี่ยวทั้งสองกลุ่ม จึงได้รับผลกระทบด้านจิตใจในเรื่องความกังวลและความหวาดระแวงต่อความไม่ปลอดภัย การสูญหายของทรัพย์สินต่าง ๆ จากการถูกลักขโมย และการต้องทนอยู่รับมลภาวะเป็นพิษจากของเสียและสิ่งปฏิกูลต่าง ๆ ซึ่งล้วนเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินชีวิต จึงยากที่จะบรรลุถึงความอยู่ดีมีสุขอย่างเต็มที่ สอดคล้องตามการศึกษาของ ศศิกาญจน์ ศรีโสภณ [22] สรุปว่า ความปลอดภัยและความรู้สึกปลอดภัยจากอาชกรรมในสภาพแวดล้อมของชุมชนส่งผลถึงความสัมพันธ์ระหว่างกายภาพกับพฤติกรรมมนุษย์ และสังคมนั้น ๆ อันมีผลต่อคุณภาพชีวิตของประชากร และมีผลสำคัญต่อการพัฒนาและฟื้นฟูที่อยู่อาศัยได้

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

1. หน่วยงานภาครัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรส่งเสริมให้แม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนแออัดพาสุข เขตคลองเตย กรุงเทพมหานคร ได้รับการพัฒนาความรู้และทักษะเพิ่มเติมที่เกี่ยวข้องกับการประกอบอาชีพให้หลากหลายขึ้น โดยอาจเปิดหลักสูตรการพัฒนาอาชีพที่เหมาะสมกับความต้องการและพื้นฐานของแม่เลี้ยงเดี่ยว เพื่อจะได้นำไปปรับใช้ในการเพิ่มรายได้ให้เพียงพออันช่วยยกระดับการดำรงชีพให้ดีขึ้น
2. ควรทำการวิจัยเรื่องความอยู่ดีมีสุขกับแม่เลี้ยงเดี่ยวในชุมชนแออัดเขตอื่น ๆ ทั้งกรุงเทพมหานคร และต่างจังหวัด เพื่อให้สามารถนำผลการวิจัยที่ได้ไปกำหนดนโยบายให้ความช่วยเหลืออย่างครอบคลุม และหาวิธีการส่งเสริมความอยู่ดีมีสุขของแม่เลี้ยงเดี่ยวในวงกว้าง ทั้งนี้ควรใช้ระเบียบวิธีวิจัยที่หลากหลายทั้งการวิจัยเชิงปริมาณ การวิจัยเชิงคุณภาพ หรือการวิจัยเชิงผสมผสานระหว่างเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ และให้ความสำคัญกับสภาพปัญหาและความต้องการของแม่เลี้ยงเดี่ยวภายใต้บริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน

เอกสารอ้างอิง

- [1] บัวพันธ์ พรหมพักพิง. (2555). ความอยู่ดีมีสุข. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 29(2): 23-50.
- [2] ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. กรุงเทพฯ: นานมี บุคส์ พับลิเคชัน.
- [3] วิรงรอง สิตไทย, ธิสา แจ้งบุญ. (2563). คุณภาพชีวิตของนักศึกษาแพทย์ในระดับชั้นคลินิก. วารสารศรีนครินทรวิโรฒวิจัยและพัฒนา (สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์). 12(23): 73-85.
- [4] ศรีัญญา กันตะบุตร, นิตยา เจริญประเสริฐ. (2562). ความหมายและรูปแบบการให้บริการของ Wellness Tourism ในพื้นที่ภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย. วารสารการบริการและการท่องเที่ยวไทย. 14(2): 25-43.
- [5] แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2560). แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8. สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. สืบค้นเมื่อ 21 สิงหาคม 2562, จาก https://www.nesdc.go.th/ewt_dl_link.php?nid=3783
- [6] แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2560). แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12. สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. สืบค้นเมื่อ 21 สิงหาคม 2562, จาก https://www.nesdc.go.th/ewt_dl_link.php?nid=6422
- [7] กรมการปกครอง. (2560). รายงานสถิติจำนวนทะเบียนหย่า. สืบค้นเมื่อ 1 กรกฎาคม 2560, จาก <https://stat.bora.dopa.go.th/stat/marry/new/stat-gen/static.php?divorce>
- [8] สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2555). รายงานประจำปี 2555. กรุงเทพฯ : บริษัท เท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัล พับลิเคชัน จำกัด.

- [9] ชลลดา จารุศรีชัยกุล. (2555). *เป็นพ่อแม่เลี้ยงเดี่ยวอย่างมีคุณภาพ*. กรุงเทพฯ : สำนักพัฒนาสุขภาพจิต กระทรวงสาธารณสุข.
- [10] กนกรัตน์ ลิทธิบุศย์. (2557). *บทบาทและการสื่อสารของแม่เลี้ยงเดี่ยวในสังคมไทย*. ปรินญาณินพนธ์ ศศ.ม. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [11] ชาย โพธิสิตา. (2552). *ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- [12] ทองคำ แซ่โจ้ว. (2559). *สรุปการสำรวจข้อมูลครัวเรือนของคณะกรรมการบริหารชุมชนหมู่บ้านพัฒนา 70 ไร่*. กรุงเทพฯ.
- [13] ทศนีย์ ลักษณะภิกษุชช. (2553). *โครงการส่งเสริมการใช้รูปแบบการคุ้มครองพิทักษ์สิทธิผู้ผ่านการบำบัดยาเสพติดในชุมชน. รายงานฉบับสมบูรณ์. กรมพัฒนาสังคมและสวัสดิการ. กรุงเทพฯ.*
- [14] สำนักงานเขตคลองเตย. (2564). *ชุมชนในคลองเตย*. สืบค้นเมื่อ 1 มกราคม 2564 , จาก <http://www.bangkok.go.th/khlongtoei/page/sub/47/ชุมชนในเขตคลองเตย#>
- [15] เมธวี บุญพิทักษ์, สากล จริยวิทยานนท์. (2560). *ความอยู่ดีมีสุขของผู้สูงอายุกับการพัฒนาอุตสาหกรรมในอำเภอแปลงยาว จังหวัดฉะเชิงเทรา*. ปรินญาณินพนธ์ ศศ.ม. กรุงเทพฯ: สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- [16] Sen. (1985). The Dewey lectures 1984. *Well-being, agency and freedom*. 82(4): 169-221.
- [17] Doyal, L., & Gough, I. (1984). A theory of human needs. *Critical Social Policy*, 4(10), 6-38.
- [18] Chambers, R. and G. Conway. (1992). *Sustainable rural livelihoods: practical concepts for the 21st century*. Institute of Development Studies (UK).
- [19] Lynda Graton and Sumantra Ghoshal. (2003). Managing Personal Human Capital: New Ethos for the "Volunteer" Employee. *European management Journal*. 21(1), February 2003. Printed in Great Britain.
- [20] ประชาธิปไตย. (2563, 13 สิงหาคม). *พม.รับลูกนโยบายนายกฯ แก้ปัญหาแม่เลี้ยงเดี่ยวเปิดคลินิกทั่วประเทศ*. สยามรัฐออนไลน์. สืบค้นเมื่อ 21 สิงหาคม 2563, จาก <https://siamrath.co.th/n/174449>
- [21] วราพงษ์ ปานแก้ว. (2558, 19 กันยายน). *วิถีคนเมือง ชีวิตป่วน สังคมป่วย*. *โพสต์ทูเดย์*. สืบค้นเมื่อ 21 ธันวาคม 2563, จาก <https://www.posttoday.com/life/healthy/388999>
- [22] ศศิกัญจน์ ศรีโสภณ. (2558). *ความปลอดภัยและความรู้สึกปลอดภัยจากอาชญากรรมในสภาพแวดล้อมชุมชนอยู่อาศัยย่านเก่า เขตพระนคร กรุงเทพฯ กรณีศึกษาชุมชนตรอกศิลป์-ตรอกตี๊กดิน*. *วารสารเวรวิทย์เดียน, มหาวิทยาลัยศิลปากร*. 8(1): 1517 - 1553.